

МІСЦЕ І РОЛЬ ВЕРХОВНОГО СУДУ УКРАЇНИ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ЄДНОСТІ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ

В статті, на підставі практичної діяльності Верховного Суду України проаналізовано теоретичні підходи судової практики в Україні. Досліджено та визначено місце та роль Верховного Суду України у забезпеченні судової практики та в уніфікації її на всій території держави.

Ключові слова: *судова практика, правосуддя, судова реформа, перегляд рішень, судові рішення.*

В статье, на основании практической деятельности Верховного Суда Украины проанализированы теоретические подходы судебной практики в Украине. Исследованы и определены место и роль Верховного Суда Украины в обеспечении судебной практики и в унификации ее на всей территории государства.

Ключевые слова: *судебная практика, правосудие, судебная реформа, пересмотр решений, судебные решения.*

The article, based on the practice of the Supreme Court of Ukraine analyzed theoretical approaches litigation in Ukraine. Investigated and the place and role of the Supreme Court of Ukraine in providing litigation and unification of the entire country.

Key words: *jurisprudence, justice, judicial reform, review of decisions, judgments.*

Постановка проблеми. У зв'язку зі створенням вищих спеціалізованих судів з повноваженнями касаційного перегляду рішень судів виникла нова проблема щодо повноважень Верховного Суду України та його місця в судовій системі України. Конституція України, визначивши у ст. 129 основні засади судочинства, не закріпила фундаментальний принципу, згідно з яким усі суди зобов'язані всі закони і всі підзаконні нормативні акти застосовувати однаково. Тож у який спосіб держава має забезпечувати єдність судової практики, з належною повнотою не визначено чинним законодавством. На сьогодні склалася ситуація, коли за однакове застосування законодавства (тільки норм матеріального права) вищими судами відповідає Верховний Суд України, а за однакове застосування законодавства місцевими й апеляційними судами – відповідні вищі суди. При цьому арсенал засобів, з допомогою яких Верховний Суд і вищі суди можуть впливати на правозастосовну діяльність судів з метою забезпечення єдності судової практики є відверто недостатнім.

Аналіз досліджень і публікацій. В основу написання даної статті покладено значний теоретичний доробок вчених як радянської доби так і наших сучасників, зокрема це Сіренко В.Ф., Малярєнко В.Т., Коліушко І.Б., Куйбіда Р.О., Коркунова Н.М., Лівшиц Р.З., Байтін М.І., Нерсесянц В.С., Морщакова Т.Г. та ін.

Формування цілей статті. Метою даної статті є проведення дослідження загальнотеоретичних підходів щодо обґрунтування місця і ролі Верховного Суду України у забезпеченні єдності судової практики.

Крім того, за результатами проведеного аналізу вважається доцільним прийти до висновку, що Верховний суд України повинен відігравати ключову роль у забезпеченні захисту прав і свобод людини на національному рівні, яка полягає в уніфікації судової практики на всій території держави.

Виклад основного матеріалу дослідження. За Конституцією України та згідно з Законом України «Про судоустрій і статус суддів» Верховний Суд України визнаний найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції. Натомість, за новим Законом, повноваження Верховного Суду України надто обмежені і зведені, зокрема, до перегляду справ з підстав неоднакового застосування судами касаційної інстанції однієї і тієї ж норми матеріального права, що може означати своєрідний додатковий або повторний касаційний перегляд справи. Приймаючи такі положення, законодавець, на нашу думку, не врахував досить великого досвіду і практики роботи Верховного Суду України з перегляду рішень судів апеляційної чи касаційної інстанцій, а така ревізія в цілому сприяла зміцненню законності і правопорядку, відновленню справедливості при ухваленні судових рішень шляхом виправлення судових помилок. Вважаємо, що слід погодитися з думкою В. Сіренка, що саме ревізією судових рішень нижчестоящих судів і має займатися Верховний Суд України [1, с.10]. На нашу думку, лише за умови консолідації зусиль, активної фахової підтримки судів першої інстанції, надання їм методичної допомоги вищими спеціалізованими судами і Верховним Судом України можливе забезпечення єдності судової практики на всій території України.

З іншого боку, справедливою є теза, що Верховний Суд визначений Конституцією України не тільки як найвищий орган у системі судів, Конституція визначає його саме судовим органом [1,с.10] тобто органом, уповноваженим розглядати будь-які справи відповідно до наданих повноважень. Здійснюючи такі повноваження,

ревізуючи рішення нижчестоящих судів, Верховний Суд України може перевірити не тільки їх законність, а й обґрунтованість. Внаслідок такої ревізії Верховний Суд може скасувати рішення нижчестоящих судів і ухвалити своє, як і при апеляції, але може повернути справу на новий розгляд у нижчестоящий суд як при касації, і може відкоригувати рішення нижчестоящего суду без його скасування [2.].

Справедливість такого положення підтверджується і тезою В. Маляренка, що при такому підході існувала система жорсткого судового контролю за кожним судовим рішенням, яка забезпечувала законслухняність і належну поведінку судді. У такий спосіб президія обласного суду забезпечувала також єдину законність на території області, а Пленум Верховного Суду – на території держави [3, с.23].

Звичайно, на підставі аналізу лише згаданих аспектів Закону України «Про судоустрій і статус суддів» не можна робити висновків про якість всього Закону, оскільки в законотворчій діяльності не виключені окремі помилки чи прорахунки, а тим більше ще при розгляді законопроекту про реформування судової системи, у досить стислі строки, що було об'єктивно викликано ситуацією, яка нині склалася в судовій владі.

Ми погоджуємося з думкою, що справжньою метою судової реформи має стати забезпечення права на справедливий суд [4, с. 23]. Проте, необхідно зазначити, що забезпечення ефективного і справедливого судочинства можливе тільки через призму належного організаційного забезпечення побудови та функціонування судової системи України. Відсутність координації й узгодженості в цих діях призводить до певного дублювання функцій, створює деяке напруження й не сприяє зміцненню єдності в судовій системі. Це потребує вироблення конкретних механізмів співпраці між вищими судами і Верховним Судом України з метою вироблення спільної позиції щодо питань правозастосування. На думку автора, законодавче врегулювання організаційного забезпечення судової системи потребує доопрацювання, чому можуть сприяти і наукові дискусії, присвячені питанням судової реформи на сучасному етапі.

Слід звернути увагу на те, що система судів є вторинною, похідною від завдань і функцій, які вона виконує. І відсутність, зокрема, ґрунтового визначення функцій Верховного Суду України, унеможлиблює реалізацію ним основного завдання – забезпечення єдності судової практики, як це відбувалося до прийняття Закону України «Про судоустрій і статус суддів». Тому, на нашу думку, наразі таке забезпечення єдності судової практики має відбуватися через виконання судами рішень Верховного Суду України, які набувають прецедентного характеру, а не через перебирання на себе правотворчих функцій. Разом з цим, з метою уникнення судової конкуренції у межах різних юрисдикцій потрібно визначити підсудність справ ще на стадії прийняття позову.

Утвердженню єдності судової системи перешкоджає, зокрема, і незавершеність судової реформи, невизначеність чіткої моделі судового устрою нашої держави. На наше переконання, закріплення єдності у функціонуванні судової влади на законодавчому рівні вкрай важливе, адже практика неоднакового застосування норм права не сприяє єдності судової системи, негативно позначається на діяльності місцевих суддів. Наприклад, важко оцінити навмисно чи не навмисно суддя припустився помилки, якщо існують два суперечливих рішення вищих судових інстанцій і цю суперечливість не можна усунути.

Для внесення пропозицій щодо такого удосконалення, безперечно, потрібно вивчати судову практику, робити відповідні узагальнення, чітко уявляти, якими саме можуть бути шляхи виправлення виявлених помилок. Проте, наразі Верховний Суд України позбавлений таких повноважень у повному обсязі. Загалом, на сьогоднішній день законодавець готовий до їх повернення найвищій судовій інстанції. Однак, ми переконані, що багато залежить від розуміння того, яким має бути Верховний Суд України, аби він міг сприяти якісному здійсненню правосуддя в усіх судах України.

Оцінюючи позиції Верховного Суду України як найвищого судового органу в системі судів загальної юрисдикції з огляду на реалії сьогодення, зауважимо, що конституційне визначення статусу Верховного Суду України означає, що його роль у судовій системі має бути фундаментальною, а рішення та правові позиції – визначальними для розвитку судочинства в країні.

Однак із прийняттям Закону України «Про судоустрій і статус суддів» суттєво звужено повноваження Верховного Суду України. Так, ст. 32 даного Закону України до повноважень Вищого спеціалізованого суду України (ВССУ) було віднесено аналіз судової статистики, вивчення та узагальнення судової практики, надання методичної допомоги судам нижчого рівня з метою однакового застосування норм Конституції та законів України у судовій практиці на основі її узагальнення та аналізу судової статистики; надання спеціалізованим судам нижчого рівня рекомендаційних роз'яснень з питань застосування законодавства щодо вирішення справ відповідної судової юрисдикції.

Попри це, на особливу увагу в напрямі реалізації повноважень заслуговує надання Вищими спеціалізованими судами роз'яснень рекомендаційного характеру з питань застосування законодавства при вирішенні справ відповідної судової юрисдикції, що згідно з положеннями Закону є прерогативою пленуму Вищого спеціалізованого суду.

Ухвалюючи рішення щодо віднесення зазначеного повноваження до компетенції саме Вищих спеціалізованих судів, законодавець керувався думкою, що діючи як суди касаційної інстанції, Вищі спеціалізовані суди розглядають справи відповідної судової юрисдикції в касаційному порядку згідно з процесуальним законом, а відтак мають безпосередній доступ до судової практики та можливості її формування і коригування.

Положеннями Закону також визначено, що лише після формування судової практики, проведення її узагальнення, як наслідок – виявлення недоліків при розгляді справ, вирішення питання щодо можливих шляхів їх усунення, може бути прийнято рішення про надання відповідних рекомендаційних роз'яснень. Рекомендаційні роз'яснення пленуму відображають не тільки позицію Вищого спеціалізованого суду. Позитивним моментом є те, що до роботи над проектами постанов, підготовка яких потребує наукового забезпечення, залучаються висококваліфіковані фахівці у галузі права, які входять до складу Науково-консультативної ради.

Проте, законодавець не врахував, що єдність судової практики необхідно забезпечувати узгодженими діями Вищих спеціалізованих судів у напрямку її формування. Нажаль, на сьогоднішній день існують випадки існування двох, трьох постанов пленуму різних Вищих спеціалізованих судів, які регулюють одні й ті ж правовідносини і при цьому є різними за своїм тлумаченням норм законодавства та змістовним навантаженням.

Ситуація ускладнюється також тим, що на практиці існує неузгодженість позицій представників вищих судів різних спеціалізацій та Верховного Суду України, надсилання на їх адресу вже прийнятих постанов без попереднього обговорення і вироблення єдиної позиції щодо питань правозастосування.

Новелою для українського судочинства є те, що рішення ВСУ стали обов'язковими для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий акт, що містить витлумачену Верховним Судом норму права, а також для всіх судів України. І хоча це не є судовим прецедентом у його класичному розумінні, ситуація дуже наближена до прецедентного права – елемента англосаксонської системи, адже в країнах континентального права рішення є обов'язковим лише для сторін у справі. Спрямована така новела на забезпечення через рішення ВСУ єдності судової практики. Водночас, як засвідчує статистика, Верховний Суд розглядає лише 0,01% справ, що вирішуються в країні. Через це тільки ухваленням обов'язкових для всіх судових рішень забезпечити єдність практики в цілому неможливо.

Таким чином, застосування законодавчої норми про обов'язковість судових рішень Верховного Суду України, іншими словами, права фактичного прецеденту, ми вважаємо неадекватною компенсацію втрачених ним повноважень.

На сьогоднішній день, враховуючи традиції вітчизняної правової культури, а також за наявності суцільних недоліків та прогалин в українському законодавстві, від рішень Верховного Суду України чекають насамперед формування єдиної норми права й єдиного трактування цієї норми.

Разом з цим, найбільш вагомим у вирішенні питання забезпечення єдності судової практики, на нашу думку, є той факт, що відповідно до ст. 38 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», Верховний Суд України є найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції та переглядає справи з підстав неоднакового застосування судами (судом) касаційної інстанції однієї і тієї ж норми матеріального права у подібних правовідносинах у порядку, передбаченому процесуальним законом. Суддя Верховного Суду України аналізує судову практику, вносить у встановленому порядку пропозиції щодо вдосконалення законодавства та його застосування (ст. 40). Однак, висловлені в таких аналізах правові позиції не є обов'язковими для судів. Взагалі в країнах континентального права єдність практики забезпечується за рахунок її усталеності, авторитету актів вищих судових інстанцій. І хоча їхні рішення не є обов'язковими для тих, хто не брав участі у розгляді справи, але на ці рішення рівняються, до висловлених у них правових позицій дослухаються.

Ймовірно, що висловлені ВС України правові позиції повинні бути авторитетною точкою зору, на яку рівнятиметься судова практика.

На нашу думку, законодавцю варто було б звернутися до досвіду інших держав, скажімо Російської Федерації, Німеччини, Іспанії, де підставою для перегляду судового рішення Верховним судом є порушення єдності судової практики, невідповідність судового рішення правовим висновкам ВС. Доцільно було б також доповнити розділи процесуальних кодексів, які регламентують перегляд судових рішень у зв'язку з нововиявленими обставинами, положеннями про можливість їх перегляду у зв'язку з іншими обставинами, до яких слід віднести прийняття ВС рішення, яке містить висновок про інше застосування норми права, що зумовило ухвалення незаконного судового рішення.

Окрім цього, пропонуємо наділити ВС повноваженнями щодо створення прецеденту для типових справ – так званого преюдиційного запиту. На нашу думку, недоречно чекати, доки суди першої інстанції розглянуть сотні, а то й тисячі справ, потім рішення будуть перевірені апеляційними та касаційними судами, і тільки після цього Верховний Суд зробить свій правовий висновок, який може і відрізнятись від тієї правової позиції, якої дотримувалися попередні суди. Адже всі ці справи повернуться в початковий стан, і суди знову витрачатимуть час на їх новий розгляд, уже з урахуванням думки ВС.

З огляду на це, пропонуємо надати право суду першої інстанції, в якого під час розгляду справи виникли сумніви щодо правильності тлумачення правової норми, зупиняти провадження у справі та звернутися з преюдиційним запитом за відповідними роз'ясненнями до Верховного Суду (безпосередньо або через вищі спеціалізовані суди). Схожа процедура існує у Франції.

Наступним проблемним питанням, є те, що згідно з Законом України «Про судоустрій і статус суддів», з повноважень Пленуму Верховного Суду України виключено також можливість підготовки постанов з питань судової практики (ст. 45). Верховний Суд України позбавлено повноважень надавати судам роз'яснення з питань

застосування законодавства, зокрема через постанови Пленуму Верховного Суду України, а також визнавати не чинними роз'яснення пленуму вищого спеціалізованого суду.

На сьогоднішній день Верховний Суд не має повноважень, аби підказати, до якого ж суду слід звертатися громадянину. На нашу думку, законодавець повинен заповнити цю прогалину. Наприклад, у Франції існує спеціальний орган – Трибунал з конфліктів, який вирішує спори щодо розмежування юрисдикції адміністративних та загальних судів. В умовах суцільної судової спеціалізації доводиться шукати все ж таки єдиний центр забезпечення єдності правосуддя. У Федеративній Республіці Німеччина, наприклад, створено Спільний сенат судів. В Україні таким центром у контексті забезпечення вимог верховенства права мав би стати Верховний Суд України, покликанням якого, власне, і є забезпечення єдності судової практики.

Зміна позиції законодавця в розподілі повноважень серед судових ланок та позбавлення Верховного Суду України можливості приймати акти, які безпосередньо стосуються питань судової практики, призвела, на нашу думку, до зменшення ролі Верховного Суду України в процесі формування однакового застосування законодавства на території України, його удосконалення тощо.

Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо розгляду справ Верховним Судом України» [5] від 20 жовтня 2011 р. також не відобразив необхідних комплексних змін до законодавства України в частині підвищення статусу та відновлення функцій Верховного Суду України.

Тож, ми вважаємо, що з метою забезпечення єдності судової практики нагальною потребою є розширення повноважень Верховного Суду України та Пленуму Верховного Суду України. Адже положення статті 36 Закону України «Про судоустрій і статус судів» щодо повноважень пленумів вищих спеціалізованих судів України сприяють формуванню кількох відокремлених одна від одної і замкнених на відповідні вищі спеціалізовані суди різновидів судової практики, у кожному з яких по-різному інтерпретуються і застосовуються одні й ті самі положення законів.

На наше переконання, законодавцю необхідно передбачити те, що правова позиція, ухвалена Верховним Судом України у повному складі при розгляді конкретної судової справи, є обов'язковою для судів загальної юрисдикції та всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності відповідні норми законодавства.

Принцип єдності судової практики невід'ємний від касаційної функції. Враховуючи досвід європейських країн (Франція, Німеччина), де касаційні функції, як правило, належать верховним судам, на наше переконання, в Україні такими повноваженнями має бути наділений Верховний Суд, як найвищий судовий орган у системі судів загальної юрисдикції, рішення якого у конкретних справах мали б нормативну природу та сприяли б вирішенню тих суперечностей судової практики, які порушують принцип правової визначеності.

З огляду на це, актуальним питанням у сфері правосуддя ми вважаємо забезпечення процесуального права безпосереднього звернення із заявою про перегляд судових рішень до Верховного Суду України. У зв'язку з цим викликає занепокоєння не стільки процедура допуску вищими судами справ до Верховного Суду України, що може спричинити передумови для зловживання касаційними інстанціями цим правом, скільки з приводу доступу громадян до Верховного Суду України. Адже відомо, що до заяви про перегляд судового рішення заявник має надати не тільки копію судового рішення, яке він оскаржує, а й копії тих рішень, в яких матеріальне право застосовано інакше. На наше переконання, далеко не всі громадяни мають таку можливість (особи, які перебувають у в'язниці, безпритульні, малозабезпечені, ті, хто не може найняти адвоката та інші). Не всі й адвокати мають навички у відшукуванні таких судових рішень. Водночас, процедура розгляду питання у вищих судах про допуск справи до Верховного Суду України відбувається без присутності учасників судового процесу в цій справі, що може викликати сумнів у справедливості прийнятого рішення. Отже, рівність усіх перед законом і судом (зокрема, Верховним) перетворюється, таким чином, лише у декларацію.

Крім того, чимало питань, які нині доходять до Європейського суду, можна було б урегулювати на національному рівні. На це звертали увагу вітчизняні фахівці і міжнародні експерти, і представники Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ). Адже сьогодні Україна посідає 5-е місце за кількістю заяв, що надходять від наших співвітчизників у Страсбург. І, якщо вищий спеціалізований суд не допустить певну справу до перегляду Верховним Судом, є ймовірність, що недоліки національного судового рішення в частині невідповідності Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод побачать судді ЄСПЛ. Результатом цього можуть стати додаткові витрати держбюджету на виплати сатисфакції заявникові, а також погіршення репутації нашої судової системи на європейському рівні.

З огляду на це, пропонуємо на законодавчому рівні надати право громадянам оскаржувати ухвали вищих спеціалізованих судів про відмову в допуску рішень до перегляду Верховним Судом.

Таким чином, одним з негативних наслідків судово-правової реформи стало позбавлення основного гаранта єдності судової системи – Верховний Суд України не тільки статусу найвищого судового органу, а й органу правосуддя загалом. На нашу думку, без часткового повернення Верховному Суду функцій касаційної інстанції важко говорити про забезпечення ним єдності судової практики.

Аналіз проблеми забезпечення Верховним Судом України однакового застосування судами норм матеріального права свідчить про те, що фактично при перегляді судових рішень господарських судів України Верховний Суд України компетентний реагувати винятково на порушення під час розгляду

господарських справ тільки касаційним судом і встановлювати або спростовувати при цьому лише неоднаковість застосування норм матеріального права.

Така легально обмежена компетенція найвищого судового органу у системі судів загальної юрисдикції призводить до того, що справи, які не розглядалися, приміром, Вищим господарським судом України, залишаються поза межами правового реагування найвищої судової інстанції. Крім того, Верховний Суд України позбавлений можливості виправляти помилки місцевих та апеляційних судів.

Водночас, саме суди першої інстанції, які фактично є головними судовими органами в країні, оскільки розглядають справи по суті, найбільше потребують кваліфікованої допомоги. Тож основним завданням вищих судових установ і Верховного Суду України має стати забезпечення суддів нижчих інстанцій необхідним інструментарієм для здійснення ними якісного правосуддя, правильного застосування чинного законодавства й уникнення судових помилок. Адже той факт, що в апеляційні й касаційні інстанції надходять тисячі справ із клопотанням про перегляд рішень місцевих судів, і часто ці рішення скасовуються, зокрема і через неправильне застосування норм матеріального чи процесуального права, свідчить про нагальність забезпечення в країні єдності судової практики.

Проте через позбавлення Верховного Суду України відповідних повноважень забезпечити виконання цього важливого завдання, на нашу думку, неможливо.

Отже, необхідно розширити повноваження Верховного Суду України і щодо перегляду справ із підстав неоднакового застосування судами касаційної інстанції однієї й тієї самої норми процесуального права. Адже позбавлений таких повноважень, Верховний Суд нерідко вимушений відмовляти у розгляді справ з ймовірними процесуальними порушеннями, а значить право громадян на розгляд і оскарження судового рішення забезпечується в Україні далеко не в повному обсязі.

Водночас вважаємо, що законодавче нововведення про порушення єдності судової практики як підстави для скасування судового рішення сприяло б правомірному перегляду справи в разі застосування судами до одних і тих самих правовідносин різних законодавчі норми. Наприклад, ця ситуація типова для справ про визнання низки договорів купівлі-продажу недійсними. В одних випадках позивач вимагає визнання недійсними договорів за всім ланцюжком, а в інших – звертається з віндикаційним позовом (про витребування майна з чужого незаконного володіння) до нинішнього власника спірного майна. Правовідносини – однакові, але норми матеріального права – різні, і це унеможливує перегляд таких справ у ВС за існуючою нині процедурою.

Висновок. Підсумовуючи дослідження місця і ролі Верховного Суду України у забезпеченні єдності судової практики зазначимо, що завдання Верховного Суду держави принципово відрізняються від функцій судів нижчого рівня. Роль верховного суду не зводиться лише до здійснення судочинства: він є вищим судовим органом, що забезпечує ефективність національної правової системи та дію принципу верховенства права. Верховний суд як суд останньої інстанції визначає загальну практику судочинства в судах держави, забезпечує однакове застосування законодавства всіма судами, правову єдність та визначеність, а також розвиток права. Єдність судової практики гарантує передбачуваність змісту правових норм, які застосовуються судами держави, а також стабільність і прогнозованість судових рішень.

Верховний суд відіграє ключову роль у забезпеченні захисту прав і свобод людини на національному рівні, уніфікації судової практики на всій території держави. Судова практика верховного суду має бути орієнтиром для всіх судів. Верховний суд є останньою судовою інстанцією, яка сприяє розвитку права, формуючи загальну судову практику та здійснюючи остаточне тлумачення законодавства, що є орієнтиром для судів нижчого рівня. Найвищий судовий орган повинен мати відповідний обсяг повноважень, необхідних для здійснення цих функцій

Література

1. Сіренко.В.Ф. Деякі проблеми реформування судової влади в Україні / В.Ф.Сіренко // *Право України*. – 2010. – № 5. – С.4 – 13.
2. Сіренко В. Ф. Судова влада: потрібна принципово нова концепція реформування / В.Ф.Сіренко // *Голос України*. – 2010. – 13 квітня.].
3. Маляренко В.Т. Судова реформа та проблематика предмета змін /В.Т.Маляренко // *Право України*. – 2010. – №5. – С. 20 – 24., 23
4. Коліушко І. Б., Куйбіда Р. О. Пріоритети судової реформи на сучасному етапі / І. Б. Коліушко, Р. О. Куйбіда // *Право України*. - 2010 – № 5 – С.55 -63., 23
5. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо розгляду справ Верховним Судом України: Закон України від 20 жовтня 2011 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [<http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/3932-17>]